

КЕНЖЕШЕВ К.

¹Бишкек Мамлекеттик университети, Бишкек, Кыргыз Республикасы
¹Бишкекский государственный университет, Бишкек, Кыргызская Республика

KENZHESHEV K.

¹Bishkek State University, Bishkek, Kyrgyz Republic
kkenzheshev@bhu.kg

**ОРТО МЕКТЕПТЕРДЕ КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫН ОКУТУУНУН УЛУТТУК
ПЕДАГОГИКАДА КАЛЫПТАНЫШЫ****ФОРМИРОВАНИЕ ПРЕПОДАВАНИЯ КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В
НАЦИОНАЛЬНОЙ ПЕДАГОГИКЕ****FORMATION OF TEACHING KYRGYZ LITERATURE IN NATIONAL PEDAGOGY**

Макалада орто мектептер пайда болгонго чейинки кыргыздын элдик педагогикасынын табияты каралат. Кыргыз элинде жаш муундарды тарбиялоодо көркөм адабияттын ролу зор экендиги байыртан эле аныкталган. Көркөм сөз бала өсүп жетилгенге чейин коомдук-социалдык шарттардын мазмунуна ылайык жогорку деңгээлде уюштурулуп, этнопедагогикалык негизде билим берүүнүн алгачкы башаттары түптөлгөнүн белгилейт. Өзгөчө этнопедагогикалык негизде окутуу проблемасын кыргыздын көркөм адабиятына байланыштыруу менен ошол учурдагы билим жана тарбия берүүнүн абалын жөнгө салганы, анда көйгөйлөрдү чечүү улан-кыздарга турмушта зарыл болгон көндүмдөрдү калыптандыруу менен ошол мезгилдин социалдык-инсандык компетенцияларын толук калыптандырганы ачыкталат.

Өзөк сөздөр: социалдык-инсандык компетенциялары, мамлекеттик стандарт, предметтик стандарт, окуу планы, адабият сабагы, элдик педагогика, этнопедагогикалык билим берүү, этномаданий түшүнүктөр, жогорку класстын маданий компетенция.

В статье рассматриваются основы народной педагогики кыргызского народа, сформированные до возникновения средних школ. Литература была организована на высоком уровне в процессе ребёнка взросления соответствии с содержанием социально-общественных условий. Определяется формирование первых методов и приемов обучения молодежи этнопедагогической основе. Особое внимание уделяется проблеме соединения этнопедагогического образования с изучением кыргызской художественной литературы в решении молодежью противоречий жизни, овладении ими социально-личностной компетенции своего времени. Ведется речь о той пользе, которую молодежь приобретает в личной жизни на основе этнопедагогического образования.

Ключевые слова: социально-личностные компетенции, урок литературы, народная педагогика, этнопедагогическое образование, этнокультурные понятия, культкомпетенция старших классов, государственный стандарт, предметный стандарт, учебный план.

The article examines the fundamentals of folk pedagogy of the Kyrgyz people, formed before the emergence of secondary schools. The role of literature in the upbringing of the younger generation of the Kyrgyz people has long been recognised. It was organized at a high level in the process of growing up in accordance with the content of socio-social conditions. The formation of the first methods and techniques of teaching young people ethno-pedagogical basis is defined. Particular attention is paid to the problem of combining ethno-pedagogical education with the

study of Kyrgyz fiction in addressing the contradictions of life and mastering the social and personal competence of their time by young people. The article discusses the benefits that young people gain from ethno-pedagogical education in their personal lives.

Key words: *the literature lesson, folk pedagogy, ethno-pedagogical education, ethno-cultural concepts, high school cultural competence, social and personal competence, state standard, subject standard, curriculum, etc.*

Улам жыл өткөн сайын окутуу проблемасын салттуу педагогиканын принциптери менен кароо зарылдыгы түптөлүп, анын шарттарын бөлөк элдерден өздөштүрө баштаган маалда бул илимди негиздөөчү Я.А.Коменскийдин ойлоруна таянып, XX кылымдын 50 – 60-жылдарында окуу китебин түзүүчүлөр Т.Саманчин, К.Рахматуллин, М.Богданова, Ө.Жакишев, К.Иманалиев, Ж.Таштемиров, Ж.Мукамбаев, Б.Маленов, Ш.Үмөталиев, С.Мусаев, К.Асаналиев, Б.Алымов, ж. б. этнопедагогиканын дидактикасын жалпы билим берүүчү орто мектепке колдоно башташкан. Анын натыйжасында 1-класстан тартып мектепти аяктаганга чейин «Манас» баш болгон элдик оозеки адабий чыгармалардагы, белгилүү акын-жазуучулардын түрдүү жанрдагы көркөм чыгармаларындагы гуманисттик ойлордун туундуларын, адамдык рухий дөөлөттөрдү, акыл-эстин улуулугун даңазалап, калк арасында ордун тапкан дидактикалык үлгүдөгү ой түрмөктөрү системалуу пайдаланылган. Адабий тексттер окуучунун сабатын ачуу, окуу көндүмдөрүн калыптандыруу, ойлоо жөндөмүн өнүктүрүү сыяктуу проблеманы чечүү аракетин башкы орунга койгону менен окуу программасын жана окуу китептерин түзүүчүлөр адабияттын жаш муунду рухий, адеп-ахлактык, эстетикалык жактан тарбиялоо багытын да эстеринен чыгарышкан эмес.

Кыргыз элинде жаш муундарды тарбиялоодо көркөм адабияттын ролу зор экендиги байыркы кылымдарда эле аныкталган. Ошондуктан балдарга турмушка керек нерселерди түшүндүрүүдө кыргыз эли дайыма көркөм чыгармалардын мазмунунда катылган түрдүү идеяларды козгоп, зарыл болгон шартта кээ бирлерине түшүндүрмө берип, кептин маанисин айырмалап калган жаш куракка келгенде айрымдарын каймана, какшык, тамаша иретинде айтып, ээрчиге жүрүп, сөз кадырлаганга, ойлонуу бир сүйлөгөнгө үйрөтүшкөн. Республика эгемендүүлүгүн алгандан берүү андай салттардын кадыры артты. Чек ара ачылып, дүйнөдө болуп жаткан түрдүү кубулуштардын кыргыз жерине келиши, Кыргызстандын жаштарынын билим жана жумуш издеп дүйнөнүн бардык өлкөлөрүнө сапар алышы, билим берүүчү мекеме-уюмдардын жаңы стандарттарга өтүшү алардын көз карашына түрдүү багытта таасирин тийгизди. Ал эми өсүп келе жаткан жаштарга туура билим жана тарбия берүү кызыкчылыгы дидактиканын башка булактары менен бирге этнопедагогиканын көп кылымдык тажрыйбасын пайдалануу зарылдыгын да көтөрдү.

Жазуу-сызуу өнөрү пайда болгонго чейин эле адамзат өз баласын көркөм-адабий ой жүгүртүүнүн формасында билим жана тарбия берип, анын жакшы үлгүлөрүн дайыма топтоп келишкен. Кыргыз элинде буга «Манас» эпосу баш болгон элдик оозеки чыгармалар толук мисал боло алат. Ар бир улут мындай учурда адам жашоосун элестетип түшүнүүгө жана каармандын турмушунан өзүнө керектүү мазмунду бөлүп, акыл ченеми менен жеке жашоосуна тиешеси бар түшүнүктөрдү таанып-билүүнүн тигил же бул формасында кабылдоо аркылуу сабак алганы тарыхый булактардан белгилүү болсо, ал кыргыз адабиятына таандык болуп саналат. Кыргыздар жазуу өнөрүн кабылдап, балдарын сабаттуу кыла баштаган алгачкы учурда да элдин мындай традициясын жетекчиликке алып, китеп түрүндө чыккан окуулуктарында элдик педагогикага басым жасашкан. Аны биз агартуучу И.Арабаевдин кыргыз балдарына тартуулаган алгачкы окуу китептеринен эле байкайбыз [1]. Андан соң окуу-методикалык басылмаларды чыгарууга активдүү катышкан К.Тыныстанов, А.Идирисов, Т.Актанов, М.Жаңыбаев, А.Шабданов, У.Абдукаимов, З.Сатыбалдиев, аларга удаа окуу китеп түзүүгө киришкен Т.Байжиев, З.Бектенов, ж. б. улантышкан. Ырас, аларда пайдаланылган элдик педагогиканын элементтери ар түрдүү деңгээлде болгону менен баары бир жаштарга билим жана тарбия берүүдө анын орду чоң экенин баары сезишкен.

Балдардын жаш курагына жараша адабий чыгарманы тандоо совет мезгилинин алгачкы жылдарынан тартып эле башкы орунга коюлуп, окуу китептеринде көркөм чыгарманы жайгаштыруу чоң талкуулар менен коштолуп турган [2]. Мында көркөм чыгарманын саясий маанисине кандай басым жасалса, анын элдик педагогиканын негизинде түзүлүшүнө да ошондой эле маани берилген. Ал кыргыз окумуштууларын этнопедагогиканын теориясын үйрөнүүгө милдеттендирсе, акын-жазуучуларды балдар темасында ыр-поэмаларды, көлөмдүү прозалык чыгармаларды жазууга шыктандырган. Себеби жаңы доор келип саясий таасирдин алкагында болсо да, кыргыздар өзүнүн улуттук белгилерин сактап калуу аракетин көрүп, жетишпеген жагын кийинки акын-жазуучулардын чыгармалары аркылуу толуктап, алга жыла берген. Мындай жагдай ал жылдары бардык элдин кызыкчылыгында тургандыктан, кийинки муунга үлгү болуучу сапаттарды, оң жүрүм-түрүм эрежелерин мурдагылар басып өткөн каада-салт, жөрөлгөлөрдөн издеп, анын насааттама касиетин көркөм чыгармадан ачып түшүндүрүү системасын зарылдыгын көтөргөн. Ал бардык элде акырындап иштеле баштаса да, негизги илимий концепциясын түзүү, бул багытта билим жана тарбия берүү философиясын чубаш элинин тажрыйбасына таянып, Г.Н.Волков «Этнопедагогика» [3] деген эмгегин жаратканы педагогикалык коомчулукка белгилүү.

Илимий объектини тактоо, изилдөө проблемасын аныктоо, багытын системага салуу жумуштарын Г.Н.Волков аталган эмгегинде жүзөгө ашырганы менен андай мазмун ар бир элде болгону, аны кечиктирбей чечүү маселеси бардык улуттун окумуштууларын бул тармакка кайрылуу зарылдыгын түзгөн. Кыргызстанда анын өзүнчө илим катары орун алышы эгемендүүлүктөн кийин болсо дагы анын кызматынан пайдалануу жумуштарын кыргыз адабиятын окутууда окуу программасын жана окуу китебин түзүүчүлөр эрте эле аткарышкан. Балдарга сырткы таасирдин күчтүү экени дайыма сезилип тургандыктан жана улуттук каада-салт, жөрөлгөлөрдү, турмушка кыргызча мамиле кылуунун жолдорун үйрөтүүчү жалгыз сабак болгондуктан кыргыз эли да, окумуштуулар да негизги басымды кыргыз адабияты предметине жасашкан. Өткөн кылымда мындай көрүнүш бардык элдер үчүн мүнөздүү болуп, адабият сабактарында улуттук билим жана таалим-тарбия берүүнүн өткөн кылымдардан калган салттарынын үлгүсүн сактап калуу аракетин көрүшкөн. Ага азыркы мезгилдеги көз караш менен караганда көркөм чыгармаларды этнопедагогикалык негизде окутуу бир нече баскычта өнүккөнүн байкоого болот.

Ырас алар биринчи кезекте баланын жаш өзгөчөлүгүнө жараша окуу материалы катары окуу китептеринде орун алса, экинчиси улуттук адабиятка мүнөздүү жанрдык өзгөчөлүктөрдү, «Манас» баш болгон адабий дөөлөттөрдүн көркөм-эстетикалык табиятын, кыргыз коомчулугунда ээлеген ордун, жаш муундарды тарбиялоодогу маңызын, турмуштук билимге жеткирүү жолдорун дидактиканын жол-жоболоруна ылайык жайгаштыруу камылгасын көргөн. Балдар адабий чыгармаларды окуп-үйрөнүү аркылуу адам турмушун, элдин жашоо өзгөчөлүгүн, тиричиликке карата мамилесин, калктын басып өткөн тарыхын, маданий баалуулуктары менен этнографиясын класстан класска көчкөн сайын тереңдетип билүүсүнө улуттук педагогика кам көргөн. Кыргыз адабияты предметинин мындай милдети ар бир темага негизделип, окуу процессинде ишке аша баштаганы алгачкы окуу китептеринде эле байкалса да, ал мезгилдин талаптарына жараша улам ага жылып отурган. Маселен башталгыч класстарда окуганга жеңил, түшүнгөнгө оңой, көлөмү чакан, турмуштун бир үзүмүн элестетүү менен дидактикалык эреже-нормаларды жеткирүүгө кеңири жол ачкан чыгармаларды тандашса, улам класс жогорулаган сайын этнопедагогикалык негизде окутуу жумуштары тереңдей берген.

Улуттук педагогика илими кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуу талабын аткарууда бардык маселени педагог-окумуштууларга жүктөсө, алар бул боюнча ишти жүргүзүүдө адабият таануу илиминин ири табылгаларын пайдалануу менен коомдук илимдерде аныкталган илимий-теориялык көз караштарды толук жана окуучулардын кызыкчылыгына жараша жөнөкөйлөштүрүп колдонушкан. Кыргыз адабиятына карата

мындай мамиле көркөм ой жүгүртүүнүн коомдук маанисин аныктоо менен адабий талдоо учурунда керектелүүчү концептуалдуу эрежелерди түзүп, аны окуу процессинде методика илими аркылуу окутуунун ык-усулдарынын кызматында практикалык иштерде текшерип турган. Ырас өткөн кылымда улуттук адабиятты окутуу жумуштары саясий-идеологиялык мазмунда аныкталып, окуу процессине пайдаланылган көркөм чыгармалардын билим философиясы ошол доордогудай дүйнө таануу деңгээлиндеги, жалпы мамлекеттик көз караштык маанидеги методологиялык багытта [4] болгондуктан, баланын дүйнө кабылдоосуна тикелей таасири бар «тапчыл мамиле» этнопедагогикалык кабылдоо туюмун экиге бөлгөн. Көркөм чыгарманы мындай таанып-билүү улуттук көркөм-адабий дөөлөттөрдүн кээ бирине карата коомчулукта терс пикирди түзүү маанайындагы изилдөө жумуштарын жалпылаштыруу менен окуучулардын ички дүйнөсүнө бир типтүү көз карашты пайда кылган.

Ошого карабастан кыргыз адабиятын изилдеген окумуштуулар көркөм адабияттын адабий-эстетикалык дөөлөттөрү боюнча илимий-теориялык ойлорун айтып, жакшы чыгармалардын нарк-насилин, образдын жеке турмушун чагылдыруудан келип чыккан адеп-ахлактык баалуулуктарды, сюжеттин контекстинде камтылган моралдык түшүнүктөрдү берсе, алардын алдыңкы үлгүлөрү окуу процессине камтыла баштады. Бул элдин сабаттуулугун жоюуга киришкен алгачкы мезгилден тартып колго алынса, убакыттын өтүшү менен улам толукталып, анын натыйжасында белгилүү бир деңгээлде педагогдордо этнопедагогика боюнча тажрыйба түптөлөт. Окуу процессинен алынган жыйынтыктар улуттун иденттүүлүгүн сактап жана өркүндөтүүдө кыргыз адабияты предметинин ролун коомчулукка таанытып, адабиятчылар арасында көркөм чыгарманы окутуп-үйрөтүү аркылуу педагогиканын билим-тарбия берүүчү башка булактарындай эле этнопедагогикалык негизде окутуу жолдорун системалаштырууга жол ачты. Ал кыргыз элинде кылымдап калыптанган көчмөн цивилизациянын өзгөчөлүгүн, «Манас» эпосу баш болгон элдин оозеки чыгармаларда сакталган билимдин маани-маңызын, көчмөн турмушка ылайыкташкан билим жана тарбия берүүнүн табиятын, келечек муунду сөз менен тарбиялоо ыкмаларын, көркөм-элестүү баяндоо аркылуу чечилген элдик билим берүүнүн жөрөлгөлөрүн, образдуу ойлоо менен берип, логикалык элестөөдөн чыккан тыянакка таянып, балдардын жөндөмүн баалоого негизделген педагогикалык философиянын теориясын түзүү кызыкчылыгы окумуштуулар жана практик мугалимдер арасында кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутууга карай кызыгууну пайда кылды. Маселе көзгө даана көрүнүп турганы менен анын коомго байланыштыруу бир катар татаал проблемаларды чечүүнү талап кылгандыктан, коомдук-саясий маңызын аныктоо үчүн педагогика илиминен тышкары коомдук илимдердин баарынын катышуусу зарыл болчу. Анткени адабий чыгарманын канчалык көркөм-эстетикалык нарк-насили бар экенин эл өзү көрүп турса да, бийликтин керектөөсү менен эсептешүү, б. а. илимий жактан далилдөө үчүн көптөгөн көз карашты топтоо, бир нече илимдин тогошкон жеринен проблеманын актуалдуулугун аныктоо, алардын ортосундагы бирдиктүү пикирге келүү, өздүк объектисин табуу аракетинде дисциплинанын мазмунун түзүү сыяктуу бир катар маселелерди чечиш керек болчу. Ошондуктан кайсы же кимдин көркөм чыгармасына кайрылбасын окумуштуулар ошол чыгарманын саясий ордуна басым жасаган маалда «элдүүлүгү» менен бирге рухий маанисин, адабий-эстетикалык баалуулугун далилдөө концепциясында билим жана элдик таалим-тарбия берүүчүлүк касиеттерин, улутка мүнөздүү дүйнө таанытуучулук белгилерин да изилдөөгө аргасыз киришкен.

Мындай мамиле илимий чөйрөгө көптөгөн түйшүк менен келген. Тактап айтканда ХХ кылымдын 20-жылдарында калктын сабатсыздыгын жоюу, элдик оозеки чыгармаларды жыйноо, аларга илимий жактан баа берүү жумуштары башталган мезгилден тартып, окумуштуулар К.Тыныстанов, Е.Д.Поливанов, Ы.Абдрахманов, К.Мифтаков, К.Рахматуллин, Ө.Жакишев, К.Карасаев, Б.Юнусалиев, К.Юдахин, Т.Байжиев, З.Бектенов, ж. б. ортосунда жүргөн келишкис пикирлердин мазмунунда такталып, андай талашка өз кезегинде улуттук маданиятты, психологияны, философияны, ж. б. тармактарды изилдеген

окумуштууларды тартып, элдик педагогиканын улуттук адабияттагы орду түрдүү электен өткөн соң, этнопедагогиканын объектиси белгилүү болду. Адабий чыгарманы кыргыз адабияты предметинин мазмунуна жайгаштырууда адабият таануу жана бөлөк коомдук илимдердин жетишкендиктерине басым жасоо кандай маанилүү болсо, кыргыз адабияты боюнча улам кийинки окуу китептеринде элдик педагогика калыптандырган идеяларды - адамдын дүйнө таанымын турмуш чындыгы менен байланыштыруу, чыгармадагы образдарга талдоо жүргүзүү аркылуу логикалык ой жорумду калыптандыруу, сюжетте кездешкен оң жана терс көрүнүштөрдү чечмелеп түшүндүрүп, моралдык-нравалык баалуулуктарга жетүү, андагы окуяларга анализ берип, автордук концепцияны аныктоо жолдорун таап, акырындык менен кыргыз окумуштуулары этнопедагогиканын жерпайын түптөштү.

Ал көркөм чыгарманы талдоо учурунда моралдык-этикалык, адабий-эстетикалык аспектиден каралып, тигил же бул образдын оң же терс сапаттарын ачып көргөзүү аркылуу педагогика тиешелүү илимий-теориялык ой жорумдун тикелей окуу процессинде орун алуусун андан иштелип чыккан концепцияны дидактикалык жол-жоболор менен салыштырып, окуучуда сөзсүз болушун камсыздоо үчүн адабият таануу илиминдей эле педагогиканын жалпы жетишкендиктерин колдонуудан пайда болгон. Окутууда көркөм чыгармага мындай мамиле адабий талдоо процессинде адамдагы оң жана терс сапаттарды образдын социалдык-турмуштук абалына, коомдогу ордуна, башкаларга жасаган мамилесине, жарандык позициясына, жүрүм-турумуна, пендечилик табиятына карай баалап, этнопедагогиканын жоболорун системалаштырууга жол ачкан. Кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун принциптерин түзүүдө «Манас» эпосунун ролу зор. Ал чагылдырган доорлордун ордун тактоо, көркөм образдардын кызматын аныктоо, идеалдуулук менен элдүүлүктүн көркөм-эстетикалык наркын көрсөтүү маселелеринин не бир талкуудан өтүп, акыл-эстин улуулуугун даңазалоо менен түптөлгөн этнопедагогикалык эрежелерди окуучуларга жеткирүү - окутуунун өзгөчө ык-усулдары - ага өнөктөш жаралган башка фольклордук чыгармаларда тамыр жая өсүп, кыргыз баласына билим жана тарбия берүүнүн салттуу формаларына да өз изин калтырган. Маселен кыргыз башталгыч мектептеринде адабиятты окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүү жолдорун издеген С.Рысбаев: «Ал маданият элдин фольклордук бай мурастарынан, анын негизинде уютулган кытай бекем орногон элдик педагогикалык мурастардан байкалат. Мына ошол элдик тарбия маданияты, адеп-ахлактык салттар фольклорубуздун өзөгүндө төмөнкүчө байкалат: улуттук салттарды билүү; ата-энени урматтоо; жолдоштукка, достукка үндөө; айланасындагыларды урматтоо; өз ара жардамдашуу сезимдерине калыптандыруу; адамдар менен изги мамиледе болуу; моралдык жактан тазалыкка үндөө; сыпайы мүнөздө болуу; белсемдүү эмгектенүү; бирөө менен мээрим төгүп сүйлөшө билүү; бир туугандардын бири-бирин сыйлашуусуна айрыкча маани берүү» [2, 17 - 18.] сыяктуу касиет-белгилерин өзүнчө бөлүп көрсөтөт.

Кыргыз адабияты боюнча талдоо жумуштарынан караганда бул тизме толук эмес экени байкалат. Анткени окуу программасына кирген үлгү чыгармаларды идеялык-тематикалык, жанрдык-стилдик түзүлүшүнөн алганда пендечилик турмуштагы адам мүнөзүнүн татаалдыгын окуучуга ачып көрсөтүү максатында улуттук фольклордун түрдүү жанрындагы адабий каармандын аракетин, жашоого болгон мамилесин, өз ара кызматташуусун, жеке көз карашын, билимин, коомдо алган ордун, социалдык кызыкчылыктардагы абалын, эл түптөгөн идеалга өсүп жеткен образдын эмпирикалык турмуштук түшүнүктөрүн, андан соң акын-жазуучулардын дүйнө таанымындагы жеке байкоолорун толук камтууга басым жасаганын байкоого болот. Адабият эл турмушун чагылдыруу боюнча билимдердин энциклопедиясы катары баарын өз боюна сиңиргендиктен, көркөм чыгарманын сюжети окуучуга жашоо-турмушту бардык тарабынан үйрөтүү тажрыйбасына ээ болуп саналат.

Адабияттар тизмеси

1. Осмонкулов А. Э.Арабаев – көрүнүктүү агартуучу [Текст] / А.Осмонкулов. – Б.: 1999. – 104 б.
2. Рысбаев С. К. Кыргыз башталгыч мектептеринде адабиятты окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүү [Текст] / С.К.Рысбаев // пед. илим. докт. авторефераты. – Бишкек: 2006, 15 бет.
3. Волков Г.Н. Этнопедагогика [Текст] / Г.Н.Волков. – Чебоксары: 1974. - 280 б.
- 4 Асипова Н. Билим философиясы жана тарыхы [Текст] / Н.Асипова. – Б.: 2010, 14 бет.